

BÂBUR'UN HATIRATINDA GEÇEN 'ASKERLİKLE İLGİLİ' BAZI NESNE ADLARI¹

Ersin Teres² - Hamza Yalçınkaya³

Giriş

Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan, Dünya Edebiyatı içerisinde de saygın bir yere sahip bulunan Gazi Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur'un *Vekâyi* adlı eseri üzerine hazırlamış olduğumuz *Bâbur'un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi* adını taşıyan yüksek lisans tezinde, hatırat içerisinde askerlikle ilgili pek çok nesne adının geçmiş olduğunu tespit ettik. Bu nesne adlarından savaş esnasında karşı karşıya kalılabilecek durumlardan taarruz, savunma ve korunma amaçlı kullanılan aletlerden *dulğa*, *öpçin* ve *sağdağ* kelimeleri dikkatimizi çekti. Bu kelimelerin öncelikle *Vekâyi*'de ve sonrasında Çağatay sahası eser ve lügatlerinde ne şekilde geçtiği, hangi anlamlarda kullanıldıkları, tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumlarını inceledik. Kelimelerin *Vekâyi*'de hangi biçimde geçtiklerini göstermek için de örnek metinlere yer verdik.

Çalışmamız esnasında, W. M. Thackston'ın 1993 yılında yayınladığı *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BABURNAMA* (Farsça ve İngilizce çeviri ile Çağatayca transkripsyonlu metnin yer aldığı bir çalışma) adlı eserinden yararlandık.

dulğa “tolga”.

Kelime *Vekâyi*'de *dulğa* “tolga” biçiminde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *Nevâdirü'n-nihâye*'de *tolğa* “Çerkezlerin taktıkları bir çeşit başlık” (Nalbant 2005:

1 Bu makale Doç. Dr. Ersin Teres danışmanlığında hazırlanan “Bâbur'un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı tezden çıkartılmıştır.

2 Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

3 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

556a) şeklinde anlamlandırılan kelime için Çağatay sahası sözlüklerinden *Abuşka*'da *duluğa* [< Moğ. *tugulg-a(n)*] “tugulga ma’nasına” (Kaçalın 2011: 571, 1778) karşılığı verilmiştir. Bir başka Çağatayca sözlük olan *Dictionnaire turk-oriental*'de ise kelime *doluğa* “kask” şeklinde açıklanmıştır (Courteille 1870: 322). *Lûgat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî* adlı lügatte de kelimenin *dolbulğa* biçiminde ve “tubulga, zırhlı külâh” anlamıyla geçtiği görülmektedir (Buhârî [R. 1298] 1882: 173).

Cem Dilçin tarafından *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde *tuğlığa* → *tuğulğa*, *tuğulğa*, [*tuğlığa*, *tuğulka*, *tuğulka*, *tuğla*, *tuğla*, *tuvulğa*, *tuvulğa*, *tuvulka*] “çelik başlık, miğfer”, *tuğulka*, *tuğulka* → *tuğulğa*, *tuğulğa* şekillerinde aktarılan kelime için Osmanlı sahası eserlerinden *Kâmûs-ı Türki*'de *tolga* (*tolga*) biçimi kaydedilmiş ve *toğulğa* kelimesine gönderme yapılmıştır. Ayrıca eserde kelime için *toğulğa* [Moğolcadan zebanzedi: *tavulğa*] “harpte başa konan zırh, demir tas, miğfer, hûd” kaydı düşülmüştür (Dilçin 1983: 212a; Sami [H. 1317] 1901: 453, 908).

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te kelime *tolga* is. “savaşçıların veya itfaiyecilerin başlarına giydikleri demir başlık, miğfer” şeklinde açıklanmıştır (Parlatır vd. 1998: 2230a).

Günümüz Türk dillerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *dâbilgâ*, Kırg. *tulga*, Kzk. *dulga*, *dulğa*, YUyg. *dubulğa*, Özb. *dubulğa*, Şor. *tuglaga*, Yak. *dulağı* şeklinde açıklanmıştır (Eren 1999: 410b; Gülensoy 2007: 907b; Schönig 2000: 90).

Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adlı eserinde kelimeyi *dülğa* “demirden başlık ki askerler savaş günlerinde başlarına koyarlar” şeklinde tanımladıktan sonra kelimenin Orta Batı Moğolcasından Çağataycaya oradan da Türkçeye geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca kelimenin yeni Farsçaya *dülğa* şeklinde ve benzer anlamda geçtiğine dair bilgi vermiştir (Doerfer 1963: 2040).

Hasan Eren, kelimeyi *tolga* [< Moğ. *doğulğa* “miğfer”] “savaşçıların başlarına giydikleri demir başlık” şeklinde açıklamış ve kelimenin eski kaynaklarda *toğulga* olarak geçtiğini, Çağdaş diyalektlerde *tolga*'ya *temir bürk*, *temir kalpak* ve *demir papak* gibi adlar verildiğini, *tolga* şeklinin dar bir alanda kaldığını ve de Türkçede demir başlığa verilen *aşık* (~ *yaşuk*) adının yerini Moğolca *tolga* kelimesinin aldığı dillendirmiştir (Eren 1999: 410b). Ferdinand Lessing, kelimeyi Moğolca *dugulga* “miğfer” (Lessing 1960: 271b) şeklinde aktarır. Talat Tekin de diğer araştırmacılar gibi *tolga* kelimesini Moğolca olarak kaydeder (Tekin 1997: 179).

Kelimenin Moğolca *doğulğa* “miğfer” kelimesinden Türkçeye geçtiği açıktır.

Bir oğ kim şestimde edi Tembelning dulğasığa oğ attım.

“Kirişte bulunan bir oku [Sultan Ahmed] Tembel'in tolgasına attım.”

(Vek: 107a)

Başımda dulğa bürki edi.

“Başımda tolga vardı.”

(Vek: 107a)

Bāvucūd kim dulğa bürkining bir tarı kē[sı]lmedi

“Böyle iken tolganın bir teli [bile] kesilmedi.”

(Vek: 107b)
öpçin “zırh”

Kelime *Vekâyi*'de *öpçin* “zırh” şeklinde geçmektedir. *Çağatay sözlüklerinden Abuşka*'da *obçin* “cenk esbabından cebeye [zırh] dirler”; *öbçin* [< Moğ. *öbçi-n*] “cenk esbabından cebeye derler” (Güzeldir 2002: 120; Kaçalın 2011: 244); *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'de *öpçin* “esliha, ve siper, zırh” (Buhârî [R. 1298] 1882: 23b); *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *öpçin* “zırh” bilhassa ‘göğüs ve arkayı örten zırh” (Courteille 1870: 40) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *öpçin* “zırh, göğüs ve arkayı örten zırh, koşum takımı” olarak anlamlandırılmıştır (Vámbéry 1867: 215b).

Kelime, Harezmi Türkçesine ait metinlerden *Mukaddimetü'l-Edep*'te de *üpçin cêbetü êre-ç*. *üpçin cêbelik êr* “mızraklı ve zırhlı erkek” şeklinde görülmektedir (Poppe 2009: 160a).

Lessing, kelimeyi *öbçi* “tam, bütün, tamamen, eksiksiz; toptan -*huyagtay*: “tamamen zırh ile kaplanmış” şeklinde açıklamıştır (Lessing 1960: 827a). Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adlı eserinde kelimeyi *öpçin* “zırh”, Orta Batı Moğolcada “deriden zırh” şeklinde açıkladıktan sonra diğer ilim adamlarının görüşlerini aktarmış ve başkaca şu açıklamalarda bulunmuştur: Çağatayca *öpçin* ‘zırh, siper, silahlar, komple zırh” ~ *üpçin* ~ *üpçü* ~ *opçin* (Doerfer 1963: 6).

Fatih Erbay, “W. Radloff'un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelimeyi *üpçin* “zırh”, bkz. *öpçin, opçin şeklinde* aktarır (Erbay 2008: 822).

Kelime bazı kaynaklardaki gibi *üpçin* değil, Moğolcadaki asli biçimiyle *öbçin* olarak okunmalıdır.

Biz tēpregeç kalın üpçinlig kişi yetip oğ keldi.

“Biz hareket ettikten sonra [arkamızdan] birçok zırhlı adam gelip yetiştî.”

(Vek: 113b)

Uşmunça edi kim ong kol tarafıdın Kāsım Bēg üpçini bile bu sudın guzar tapıp kēçip at salgan bile hezāralar tohtay almay haça bērdiler.

“Bu esnada sağ kol tarafından Kasım Bey'in zırhı ile bu sudan geçit bulup, [üzerlerine] at salıvermesi üzerine pek çokları mukavemet edemeden, kaçıverdiler.”

(Vek: 161a)

sağdağ “ok kılıfı, okluk”

Kelime *Vekâyi*'de *sağdağ* “ok kılıfı, okluk” şeklinde geçmektedir. *Bedâyi'ü'l-vasat, Şeybâni-nâme* ve *Seb'a-yi Seyyâre* gibi Çağatay sahası eserlerinde *sağdağ* biçiminde geçen kelime için “ok kabı, ok torbası” anlamları verilmiştir (Türkay 1988: 842a; Yılmaz 1988: 336; Tural 1993: 737). Kelime Çağatayca sözlüklerden *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'de *sağdağ* “türkeş, şadağ, kırbân, tarkaş”, *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *sadağ, şadağ, sağdağ* “ok kılıfı” şeklinde anlamlandırılmıştır (Buhârî [R. 1298] 1882: 180a; Courteille 1870: 334-336).

Derleme Sözlüğü'nde *sadağ* [→ *sadak* (I)] *sadak* (I) [*sadağ*] “ok koymaya yarayan meşin torba, koruncak”, *sadak* (II) Sabah yeli (DS V 2009: 3512a); *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*'te ise *sadak* “içine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılıf” biçiminde açıklanmıştır (Parlatır vd. 1998: 1880a).

Yeni Tarama Sözlüğü'nde *sağdağ* “ok ve yay çantası” olarak kaydedilmiştir (Dil-çin 1983: 176b). Fatih Erbay'ın “W. Radloff'un ‘*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde *sadağ* “1. Ok kılıfı, sadak; 2. Kap, kılıf” anlamlarıyla aktarılmıştır (Erbay 2008: 585). Gülensoy, kelimeyi *sadak* “ok kılıfı, okluk”, Çağ. *sağdağ*, *sadak* şeklinde kaydetmiştir (Gülensoy 2007: 710).

Günümüz Türk dillerinden bazılarında kelimeye rastlanmaktadır: Tar. *sāğidak*, SUyg. *sağadak* ~ *sağatak* (Gülensoy 2007: 710); Uyg. *sagadak*, Kırg., Soy. *sādak*, Blk., Krçy. *sadak* “ok”, Oir. *sadak* “her şeyi tam bir yay”, Yak. *sādağ*, *sātağ* (Räsänen 1969: 393a).

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur:

Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adlı eserinde kelimeyi Orta Batı Moğolca *sadağ* “sadak” şeklinde vererek kelimenin *sādag* “ok ve yay [için], sadak” biçiminde olduğunu, Eski Moğolcada kelimenin *sağadag*, Yeni Moğolcada *sādağ* biçiminde görüldüğünü, kelimenin doğru yazılışının *sadağ* ve orijinal şeklinin *şadağ* olduğunu belirtmiştir. Doerfer ayrıca şu açıklamalarda da bulunmuştur: *saadāk* “yay çantası, içi ok dolu olan okluk”, *sādağ*, *sadağ*, *şadağ* “okluk”, *sağdağ* “ok kuburu, ok çantası”, *sadağ* “ok koymaya mahsus mahfaza” (Doerfer 1963: 212). Räsänen ise kelimeyi *sagdak* “ok kılıfı” şeklinde vermiş, Çağ., Sag. “scheide”, < Moğ. *saga-dag* “yay ve okları”, “ok kılıfı” şeklinde ifade etmiştir (Räsänen 1969: 393a). Osman Nedim Tuna da kelimenin Moğolca *sagadag* “kubur, okluk” kelimesinden geldiğini ileri sürmüş, Moğolcadaki biçimi *saga-* “sağmak” fiiline bağlamıştır (Tuna 1972: 286).

Âhîr İbrâhîm Saru “*âciz bolup H'âce Mevlânâ-yı Kādîning tavassuñı bile kullukñı ihtiyâr kılip Şevvâl ayıda kılıç sağdağını boynığa asıp kèlip mülâzemet kılip qorğannı tapşurdi*.”

“Sonunda İbrahim Saru aciz kaldı. Hoca Mevlanâ Kadı'nın tavassutu ile kulluğu tercih ederek, Şevval ayında kılıç sadağını boynuna asarak gelip, hizmetimize girdi ve kaleyi teslim etti.”

(Vek: 31b)

Kopkaç ok kılıç sağdağını bağlap fî'l-hâl atlandım.

“Kalkar kalkmaz ok [ve] kılıç kılıfını bağlayıp, derhal ata bindim.”

(Vek: 106b)

Bir ok kim şestimde edi Tembelning dulğasığa ok attım. Yana sağdağka èlig èlittim.

“Kirişte bulunan bir oku [Sultan Ahmed] Tembel'in tolgasına attım. Tekrar ok kılıfını eli[mi] götürdüm.”

(Vek: 107a)

Mèniñ sağdağka ılıcdın özge hiç yarağım yok edi.

“Benim ok kılıfı [ve] kılıçtan başka hiç silahım yoktu.”

(Vek: 107a)

Sonuç

“Bâbur'un Hatratında Geçen ‘Askerlikle İlgili’ Bazı Nesne Adları” adını taşıyan bu çalışmamızda *dulğa*, *öpçin* ve *sağdağ* kelimeleri üzerinde durulmuş, bu kelimelerin *Vekâyi* ve Çağatay sahası eser ve lügatlerinde ne şekilde geçtiği, hangi anlamlarda kullanıldığı, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde durumlarının incelemesi ile birlikte *Vekâyi*

içerisinde kelimenin geçtiği örnek metinlere yer verilmiş ve bahse konu nesne adları bu makale çerçevesinde incelenmiştir.

Eserde geçen kelimelerden çalışmamıza aldığımız insan yapımı nesnelere ilki *dulğa* “tolga” (65b’de 2, 107a’da 2, 107b’de 1, 199a’da 1, 234a’da 2 olmak üzere) toplamda 8 kez eserde geçmiştir. İncelediğimiz kelimelerin ikincisi *öpçin* “zırh” ise (113b’de 1, 161a’da 1 kez olmak üzere) toplamda 2 kez eserde geçmiştir. İncelediğimiz kelimelerin sonuncusu *sağdak* “ok kılıfı, okluk” (31b’de 1, 103a’da 1, 106b’de 1, 107a’da 3, 115a’da 1, 158b’de 1 ve 196a’da 1 kez olmak üzere) toplamda 9 kez geçmiştir.

Kısaltmalar

Az.	: Azerice
Blk.	: Balkarca
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
Çağ.	: Çağatayca
is.	: isim
Kırg.	: Kırgızca
Krçy :	: Karaçayca
Kzk.	: Kazakça
Moğ.	: Moğolca
Oir.	: Oyratça
Özb.	: Özbekçe
R.	: Rûmî
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sag.	: Sagayca
Soy.	: Soyotça
SUyg.	: Sarı Uygurca
Tat.	: Tatarca
Tel.	: Teleütçe
Uyg.	: Uygurca
vd.	: ve diğerleri
Vek.	: Vekâyi
Yak.	: Yakutça
YUyg.	: Yeni Uygur

Kaynakça

- Dilçin, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Doerferd, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-III*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963, I; 1965, II; 1967, III.
- Erbay, Fatih, W. Radloff'un "*Opu Slovarya Tyurkskih Nareçiy*" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya, 2008.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999.
- Gülensoy, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Güzeldir, Muharrem, *Abuşka Lüğati* (Giriş, Metin, İndeks), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2002.
- Kaçalin, Mustafa Sinan, *Niyazi el-lugatu'n - Neva'iyye ve '-l- istişhadatu '-l- Cagata'iyye = Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Lessing, Ferdinand D.: *Mongolian-English Dictionary*, University Of California Press Berkeley and Los Angeles, 1960.
- Nalbant, Bilge, *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü'n-Nihâye* (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Parlatır, İsmail, N. Gözaydın v.d., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Pavet de Courteille, Par M., *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris, 1870.
- Poppe, N. N., *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb*, çev. Mustafa Sinan Kaçalin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Räsänen, Martti, *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs Der Türkisprachen*, Helsinki, 1969.
- Sâmî, Şemseddîn, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, [H. 1317] 1901.
- Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter im Westoghuischen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2000.
- Şeyh Süleyman Efendi Buhârî, *Lugât-ı Çağatay ve Türkî ÓOsmanî*, Tıpkıbasım, yayına hazırlayan: Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları, c. 13, İstanbul, 2003.
- Tekin, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg Yayınları, Ankara, 1997.
- Thackston, W. M., Jr.: *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BABURNAMA*, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation; Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University 1993.
- Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, c. 17, İstanbul, 1972, s. 209-150.
- Tural, Güzin, Nevâyî, *Ali Şîr Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre*: (Metin, Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- Türkay, Kaya, *Ali Şîr Nevâyî, Badâyi'ü'l-Vasat*: (İnceleme, Metin, Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 1988.
- Varbery, Hermann, *Çagataische sprachstudien*, Leipzig, 1867.
- Yılmaz, Sevgi, *Mhammed Sâlih, Şeybânî-nâme (1b-69b)*: (Metin, İndeks), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.

Özet

Bâbur'un Hatıratında Geçen 'Askerlikli İlgili' Bazı Nesne Adları

Klasik Çağatayca döneminde eser vermiş en önemli şahsiyetlerinden olan Gazi Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un en tanınmış eseri *Bâbur-nâme* ismiyle de bilinen *Vekâyi*'dir. *Vekâyi'nâme-i Pâdişâhî* ve *Bâburiyye*, *Vâkıât-ı Bâburî*, *Vâkıanâme*, *Tüzük-i Bâburî* gibi adlarla da kaydedilen bu eser pek çok tarihi olaya ışık tutması, coğrafyadan botaniğe, zoolojiden edebiyata kadar pek çok alanla ilgili bilgiler içermesi bakımından son derece önemlidir. *Vekâyi* içerisinde askerlikle ilgili pek çok terim, kavram ve nesne adları da geçmektedir. İşte bu makalede Gazi Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un hatıratında geçen askerlikle ilgili bazı nesnelere üzerinde durulacaktır. Savaşta taarruz, koruma ve barınma amaçlı kullanılan bu nesne adlarının tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumlarının incelenmesi yapılarak kelimelerin *Vekâyi*'de geçtiği örnek metinlere yer verilecek ve bahse konu nesne adları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bâbur'un Hatıratı, Çağatay Türkçesi, Savaş Araç ve Gereçleri.

*Abstract***Some Object Names Related To The Military Service In Bâbur's Memoris**

Gazi Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur is the most important personage who wrote in the classical Chagatai period. His famous work *Bâbur-nâme* is well known *Vekâyi*. The name of the work has written with the names *Vekâyi'nâme-i Pâdişâhî* and *Bâburiyye*, *Vâkıât-ı Bâburî*, *Vâkıanâme*, *Tüzük-i Bâburî* such as this work has shed light on many historical events. And this work geography to botanic, zoology gets too much to literature, it is extremely important to include the relevant information. In this work many terms related to military service, pass the concepts and object names. Here Gazi Zahîrû'd-din Muhammad Babur's life in this article will focus on some of the objects related to the military service. Offensive in the war, protection and shelter used for this object names, making analysis of the status of historical and modern Turkish language, examples of words in the *Vekâyi* be given in the text and the said object names will be examined.

Keywords: Bâbur's Memoir, Chagatai Turkish, War Equipments and Supplies.